

**КАЛАКУРА Я., РАФАЛЬСЬКИЙ О., ЮРІЙ М.
МЕНТАЛЬНИЙ ВИМІР УКРАЇНСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ. –
К.: ГЕНЕЗА, 2017. – 560 с.**

Позаминулого року авторів цих рядків довелося рецензувати ґрунтовну працю означених авторів¹. Тоді ж висловився за доцільність ширшого висвітлення проблем взаємодії культури, менталітету й цивілізації. І ось перед нами нове фундаментальне дослідження, присвячене менталітету української цивілізації. Хоч за останні роки інтерес до цієї проблеми помітно зріс, побачили світ праці М.Поповича, М.Слюсаревського, О.Стражного, Б.Чорномаза тощо, про що зазначено в історіографічній частині книги, дослідники взяли за основу дещо інший формат – теоретико-методологічний та історичний, який дозволив підготувати оригінальне, багато у чому новаторське дослідження міждисциплінарного характеру в контексті цивілізаційного підходу до проблеми.

Актуальність означеної теми вимірюється суспільно-політичними, соціокультурними та науково-прогностичними чинниками, адже менталітет – складне, системне, багатогранне явище, котре, попри певну усталеність, перебуває в постійному розвитку, має транзитний характер, передається від покоління до покоління, зазнає змін та активно впливає на всі сфери життя суспільства, а отже потребує постійного вивчення й аналізу. Він виступає однією з ключових ознак української регіональної цивілізації, тісно пов'язаний із демократизацією та модернізацією України, її адаптацією до нових інформаційно-комунікаційних викликів, що диктує необхідність активного спротиву проімперській парадигмі «російського світу», адекватної реакції на розв'язану Росією окупаційно-гібридну війну, її культурно-інформаційну складову.

Уся праця пронизана думкою про те, що безпосереднім носієм ментальності виступає людина як найбільша цивілізаційна цінність, її інтелект, духовний світ і вся життєдіяльність. У менталітеті найповніше розкривається особистість людини, її індивідуальність, самотність і неповторність, що в умовах антропологічного повороту гуманітарних наук набуває особливої актуальності. Крім того, менталітет – індикатор взаємин і взаємовпливів людини, суспільства й цивілізації, їх взаємодії із зовнішнім світом. Українці материкової України є органічною частиною світового українства, вони невіддільні від зарубіжних діаспор, а це вимагає аналізу їхніх ментальних особливостей.

Уся праця пронизана думкою про те, що безпосереднім носієм ментальності виступає людина як найбільша цивілізаційна цінність, її інтелект, духовний світ і вся життєдіяльність. У менталітеті найповніше розкривається особистість людини, її індивідуальність, самотність і неповторність, що в умовах антропологічного повороту гуманітарних наук набуває особливої актуальності. Крім того, менталітет – індикатор взаємин і взаємовпливів людини, суспільства й цивілізації, їх взаємодії із зовнішнім світом. Українці материкової України є органічною частиною світового українства, вони невіддільні від зарубіжних діаспор, а це вимагає аналізу їхніх ментальних особливостей.

Авторський задум: поглибити і збагатити наукові знання про сутність ментального обличчя української регіональної цивілізації як сегмента

¹ Наулко В.І. [Рец.] Калакура Я.С., Рафальський О.О., Юрій М.Ф. Українська культура: цивілізаційний вимір. – К.: ПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2015. – 496 с. // Український історичний журнал. – 2016. – №2. – С.225–229.

європейського і світового цивілізаційного простору – реалізується навколо двох ключових концептів: українська цивілізація та її ментальність, на що націлена структура монографії. У ній, окрім вступу та висновків, виокремлено десять розділів, із них три перших присвячено історичним, теоретичним і методологічним засадам дослідження менталітету як культурно-генетичного коду цивілізаційного, етнокультурного й соціального розвитку суспільства. Шість наступних розділів містять аналітичний виклад історії витоків, зародження, становлення та розвитку ментальності українців, починаючи з давніх часів, княжого, козацько-гетьманського періодів і закінчуючи відновленням державної незалежності України. Десятий розділ присвячено менталітету українців діаспори та компаративістиці ментальностей сучасного світу. При цьому велику увагу звернуто на еволюцію ментального образу українців під впливом зародження писемності, прийняття християнства, державотворчих процесів, формування козацтва, розвитку книгодрукування, університетської освіти, науки, міжконфесійного діалогу, засвоєння духовних цінностей епохи Ренесансу і Просвітництва, історіософії Г.Сковороди, Т.Шевченка, І.Франка, Лесі Українки, М.Грушевського та ін., кристалізації національної ідеї, утвердження ідентичності та соборності українства.

І все ж пріоритетне місце в дослідженні посіли теоретико-методологічні проблеми, насамперед наукове визначення менталітету як способу мислення і світосприйняття, історично укоріненого у свідомість, традиції, побут, звичаї багатьма поколіннями людей, утіленого в їх поведінці та діяльності в усіх сферах суспільного життя. У цьому контексті заслугоує уваги авторське визначення української ментальності, що трактується як глибинна й відносно усталена сукупність найбільш характерних спільних рис колективної та індивідуальної свідомості українців, котрі визначають національний характер, традиції, суспільну психологію, вироблені культурно-духовні цінності та власний образ світу (с.8).

Таке трактування української ментальності дослідники пов'язують зі з'ясуванням особливостей української цивілізації, під якою вони розуміють історично сформовану на власному ґрунті спільність людей, об'єктивно існуючу реальність, що представляє собою сукупність нації і суспільства, його політичної організації, духовних та матеріальних цінностей, створених різними поколіннями українського народу впродовж понад тисячолітньої безперервної історії – від найдавніших часів до сучасності. У ній органічно переплелися самобутність українського народу, його мови, ментальності й культурно-духовних цінностей, дивовижна краса природи, створюючи разом унікальне поєднання людини та середовища, рідкісний культурно-геополітичний простір (с.7).

Не вдаючись до ретрансляції змісту дослідження, вважаємо за доцільне зупинитися головним чином на його узагальненнях та підсумкових положеннях. Автори переконливо доводять, що в ментальності українців, яка склалася історично, закладено генетичний та етнокультурний код української цивілізації, її пріоритетні ознаки. Загальнонаціональні чинники української ментальності, її регіональні особливості, дослідження яких започаткували І.Котляревський, Т.Шевченко, П.Куліш, І.Франко, М.Драгоманов, М.Костомаров, М.Максимович, І.Нечуй-Левицький, Леся Українка, М.Грушевський, В.Дорошенко, Ф.Вовк,

О.Кульчицький, Д.Чижевський, М.Шлемкевич, П.Юркевич, В.Янів та ін., продовжують осмислюватися у сучасній гуманітаристиці. Опора на нагромажені знання дозволяє вибудувати колективний образ ментальності українського народу, яка ґрунтується на його генетичному зв'язку з природно-географічним середовищем, із прив'язаністю до землі та хліборобською працелюбністю, із козацьким лицарством і його вольностями. Українці характеризуються високим рівнем інтелекту, емоційності, чутливості, пріоритетом індивідуального щодо колективного. Український етнос успадкував цілу низку архетипів із дохристиянських, княжих і козацьких часів, а також візантизму, ряд стереотипів імперської та комуністичної доби, включаючи комплекси меншовартості, малоросійства, совковості та маргінальності.

Український менталітет символізує органічні форми взаємодії людини з унікальними природними та геокліматичними умовами, на ньому залишили відбиток краса природи, родючі землі, гори, ліси, ріки, м'який клімат. Заглиблення в історію й особливості формування менталітету, впливу на нього природних, суспільно-політичних, соціально-демографічних факторів дало змогу дослідникам осягнути його сутність і самотність, з'ясувати специфіку культурно-психологічних рис та національної вдачі українців, національного характеру, національної ідеї, визначити місце України в європейській і світовій цивілізаціях.

Досліджуючи ментальні особливості української цивілізації, автори заглиблюються у сутність самого менталітету, його структуру з тим, щоб осмислити динаміку цивілізаційних змін, викликаних сучасними глобалізаційними процесами. Ментальний зріз світоглядно-ментальної складової етногенезу українського народу розглядається крізь призму його історичної вкоріненості в європейські цивілізаційні цінності. Паралельно простежуються міжетнічні впливи, зумовлені тривалим проживанням на теренах України представників інших народів і національних меншин, формування суспільства й держави з поліетнічним населенням, а також тривалим перебуванням українських земель у складі інших державних утворень.

Із наведених у монографії фактів стає очевидним, що поступальний процес формування ментальності українського народу, його мови, культури й вірувань, закладання фундаменту української ідентичності, утвердження її в європейському соціокультурному просторі охоплює тривалий період, починаючи з княжої доби, коли Русь-Україна стала містком активних економічних, політичних і культурних зв'язків із Західною Європою, зіткнулася з появою на своїх рубежах нових центрів державності, посиленням цивілізаційного розколу Заходу та Сходу, наростанням відцентрових тенденцій, руйнівними ударами з боку Орди, Польського королівства, Московського царства, його намаганням привласнити київську спадщину, а також Османської імперії.

Як важлива сторінка формування цивілізації України і глибинних змін у ментальності українців, у способі їх життя, мислення та світосприйняття розглядається козацько-гетьманська доба, яка сформувала козацьку ментальність українців, котра виросла, образно кажучи, із насіння, посіяного київськими та галицькими князями й набула якісно нових ознак. У ментальності українців козацько-гетьманської доби зустрілися та поступово

синтезовувалися дві її складових із власним історичним корінням кожна: традиційна – архаїчно-землеробська (селянська), а також ранньомодерна та модерна – козацько-лицарська з її ідеалами особистої свободи, волелюбства, нескореності й народовладдя. Попри ліквідацію полково-сотенного устрою, скасування Гетьманщини, поділи Речі Посполитої, насильницьку інкорпорацію українських земель в орбіту Російської, Австро-Угорської імперій, козацький дух українства, його ментальне підґрунтя виявилися настільки життєдайними і незламними, що етноментальний процес отримав нову якість. Об'єднуючим чинником для українства обох імперій залишалися християнські цінності, козацько-лицарський дух нескореності та національно-державницька ідея, які дістали потужний імпульс від творчості Т.Шевченка, його ментальності простої людини й генія нації.

Як новий етап формування українського менталітету, його політизації, соборницького руху західних і східних українців як форми відродження національної ідентичності та спільного протистояння імперським зазіханням дослідники розглядають рубіж XIX–XX ст., Першу світову війну, Українську революцію й державотворчі процеси 1917–1921 рр., що справили глибинний вплив на свідомість великих спільнот українства сходу та заходу, насамперед політичну, на їх психологію, традиційну поведінку, колективні уявлення, тобто на ключові ознаки ментальності, а водночас висвітлили всю гаму національного характеру, його сильні та слабкі сторони. Виклики нового етапу історії України диктували необхідність як максимальної мобілізації позитивних рис українського менталітету – прагнення до свободи, організованості, самодисципліни, відповідальності, готовності до самопожертви, чесного служіння ідеалам Вітчизни, почуття соборності, так і нейтралізації таких ознак, як надмірний індивідуалізм, анархізм, пасивність, правовий нігілізм, подвійна лояльність, комплекси малоросійства й меншовартості.

Великою драмою і серйозним випробуванням української ментальності автори небезпідставно називають російську окупацію України та насадження тут більшовицького режиму в 1920–1930-х рр., який привніс в український простір так звану «советську цивілізацію» й чужу ментальність. Почався новий етап маргіналізації, деукраїнізації суспільства, що супроводжувався травмуванням ментальності українського народу шляхом експропріації приватної власності, насильницької колективізації села, голодоморів 1921–1922 та 1932–1933 рр., масових репресій, зміни генофонду України, насадження комуністичної ідеології й «совкової» свідомості. На практиці процвітали ігнорування прав і свобод громадян, бездуховність, безбожництво, псевдосправедливість, патерналізм, деградація особистості, психологія рабства, кар'єризм, бідність, корупція, контрабанда, злочинство та ін.

Великим і жорстоким випробуванням ментальності українців автори називають Другу світову війну, яка завдала глибокої морально-психологічної травми, призвела до мільйонних втрат нації, засвідчивши водночас нові форми національного руху опору гітлерівському та сталінському режимам, жертвність ОУН, УПА, а в повоєнні роки – рух шістдесятників, дисидентів і правозахисників, спрямований на підрив і демонтаж СРСР, досягнення незалежності.

Належну увагу в монографії приділено впливу на ментальний вимір української цивілізації відновлення незалежності України, пострадянських трансформацій, «Помаранчевої революції» та «Революції гідності», євроінтеграційних процесів. З одного боку, відроджуються традиційні ментальні риси українців, понижені або спотворені в імперські й тоталітарні часи, а з іншого – молода держава намагається впоратися з руйнівними наслідками масштабної шкоди, завданої українській ментальності комунізацією України під прикриттям ідеологічних концептів «старшого брата», «пролетарського інтернаціоналізму», насадженням росієцентризму та «російського патріотизму». Хронічною хворобою пострадянського суспільства виступають залишки «совкової» свідомості, травмована психіка людей, котрі найбільше виявляються в повсякденні. Ідеться про такі явища, як конформізм і патерналізм, агресія, максималізм, депресія, психологія жертви, занижена або завищена самооцінка, боязнь новизни, покірність та орієнтація на директиви «згори», ідеологічна зацикленість і зашореність. Неофеодальні особливості ментальності підігруються олігархізацією, деморалізацією та деградацією суспільства, поширенням комплексу егоцентризму, образи на владу, хронічного незадоволення нею, таких ганебних явищ, як синдром збагачення, злочинність, корупція, байдужість до чужого горя тощо. Автори зазначають, що еволюція української ментальності на тлі реформ і цивілізаційного вибору України потребує її самозахисту, урахування неоекспансіоністську політику Російської Федерації, окупацію та анексію Криму, збройну агресію на Донбасі.

На завершення зазначимо, що родзинкою монографії став компаративістський погляд на ментальність зарубіжних українців та сусідніх народів на основі застосування методу ментальних мап. Вона містить ґрунтовні висновки та низку пропозицій, спрямованих на продовження досліджень із проблеми і на збагачення ментальних рис української цивілізації. Ідеться, насамперед, про синергетичне та міждисциплінарне, тобто з участю істориків, філософів, психологів, правників, етнологів, культурологів, соціологів, фізіологів, географів та інших фахівців із гуманітаристики і природознавства, системне осмислення самого механізму взаємодії цивілізації й ментальності на різних рівнях спільнот та індивідуумів в умовах глобалізації, інтеграції та інформатизації сучасного світу, динамічних міграційних процесів. Це особливо важливо для осягнення ментальної еволюції українців, кожен четвертий з яких нині мешкає поза етнічною територією України, для з'ясування того, які питомі риси вкорінюються, які атрофуються, а які набувають нового забарвлення внаслідок тривалого перебування в іноетнічному й соціокультурному середовищі. Не менш актуальною видається і проблема регіональної ментальності в межах самої України, стирання ментальних відмінностей, пошук спільних ціннісних імперативів і подальше утвердження національної ідентичності зі збереженням культурно-етнографічної самобутності українців заходу і сходу нашої країни.

На думку авторів, поглибленої уваги заслуговує співвідношення ментальності та духовності як її квінтесенції, оскільки духовність є індикатором культури людини, її світоглядних, етичних, естетичних, релігійних, політичних, правових та інших цінностей. Уже сьогодні окреслилося ментальне

поле Майдану як «Революції гідності», героїв Небесної сотні – як символів нескореного духу нації, її відданості гуманізму й демократії, неприйняття молодією Україною агресії, несправедливості, зверхності, лицемірства, зради, жорстокості, злочинних зловживань владою.

Високо оцінюючи рецензовану працю, не можна оминати деяких її слабких місць, окремих недоглядів і вад. Ідеться, насамперед, про вже згадані ментальні карти. Їх створення в повному обсязі, а не лише окремих фрагментів, надало б дослідженню більшої переконливості. Аналізуючи ментальні особливості національних меншин України, автори випустили з поля зору такі давно вкорінені в українському етнічному просторі групи, як болгари, вірмени, гаґаузи, греки, німці та ін. У ряді місць автори не розмежовують зміст таких понять, як «праукраїнці» (с.178), «давні українці» (с.139). Недостатньо аргументованими видаються твердження про шкідливу роль для українських інтересів термінологічної політики Константинополя (с.258–259), дещо спрощеною виглядає характеристика сучасних українських партій, представлених у Верховній Раді України (с.452–453) та ін. Однак зазначене аж ніяк не впливає на загальну високу оцінку монографії, науковість якої суттєво доповнюють добротні складені предметний та іменний покажчики, а також висока поліграфічна культура видання, забезпечена видавництвом «Гене́за», редактором монографії О.Удодом.

Таким чином, вітчизняна цивілізацієлогія збагатилася ґрунтовним дослідженням історії ментальності української цивілізації, яке переконливо доводить, що її зародження, становлення й розвиток засвідчують самотність і самодостатність української нації. Відрадно, що автори висловили низку конструктивних пропозицій щодо подальшого опрацювання проблеми. Можна солідаризуватися з їхньою думкою про те, що ментальні процеси не відбуваються стихійно, що вони потребують повсякденної уваги з боку органів влади, громадянського суспільства та, звичайно, інтелектуального середовища. Українська гуманітаристика покликана продовжити дослідження феномену ментальності, її місця й ролі у структурі української цивілізації, повніше з'ясувати, на яких архетипах і кодах вона постала, як змінювалася впродовж історії та як впливала на формування української нації, утвердження її ідентичності, яких нових рис вона набувала у процесі суспільних трансформацій, міжетнічних зв'язків, глибше розкрити її взаємодію з локальними цивілізаціями та світовими соціокультурними процесами. Глобалізація сучасного світу, євроінтеграційні процеси засвідчують зіткнення двох тенденцій культурного й ментального розвитку людства: всесвітній універсалізм і партикуляризм – збереження етнічного та релігійного розмаїття кожного народу, нації. Рефреном цієї думки є поетичні рядки Л.Костенко, винесені в епіграф книги:

«Душа – єдина на землі держава,
Де є свобода чиста, як озон.
Кордон душі проходить над світами,
А там нема демаркаційних зон».

Всеволод Наулко (Київ)